Vol-13 Special Issue- 1.4 ISSN- 2349-7076

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)
Patron: Prof. R. G. Kothari
Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel
Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

बहुसांस्कृतिक समाजात सहअस्तित्वासाठी उच्च शिक्षणाची भूमिका : ''वसुधैव कुटुंबकम्'' आधारित दृष्टीकोन

कु. ममता शेषराव सुर्यवंशी
शासकीय अध्यापक महाविद्यालय,यवतमाळ

सारांश

आजचा समाज हा बहुसांस्कृतिक, बहुभाषिक, बहुधार्मिक आणि बहुविचारधारात्मक स्वरूपाचा आहे. जागतिकीकरण, स्थलांतर, तंत्रज्ञान आणि आर्थिक परस्परसंबंधांमुळे विविध संस्कृतींचा परस्पर संपर्क वाढला असून त्याचबरोबर संघर्ष, असहिष्णुता, सामाजिक तणाव आणि मूल्यसंघर्ष यांसारख्या समस्या देखील तीव्र झाल्या आहेत. अशा परिस्थितीत शांततापूर्ण सहअस्तित्व प्रस्थापित करणे हे जगासमोरचे मोठे आव्हान बनले आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानातील "वसुधैव कुटुंबकम्" ही संकल्पना संपूर्ण विश्वाला एक कुटुंब मानण्याचा मानवतावादी दृष्टिकोन मांडते. प्रस्तुत संशोधन लेखात बहुसांस्कृतिक समाजात सहअस्तित्वासाठी उच्च शिक्षणाची भूमिका "वसुधैव कुटुंबकम्" या मूल्याधिष्ठित संकल्पनेच्या प्रकाशात अभ्यासली आहे. उच्च शिक्षण संस्थांनी मूल्यसंवर्धन, समावेशकता, आंतरसंस्कृतिक समज, जागतिक नागरिकत्व आणि शांतताशिक्षण यांद्वारे बहुसांस्कृतिक समाजात सलोखा निर्माण कसा करता येईल याचे सैद्धांतिक विश्लेषण या लेखात करण्यात आले आहे.

मुख्य शब्द : बहुसांस्कृतिक समाज, सहअस्तित्व, उच्च शिक्षण, वसुधैव कुटुंबकम्, मूल्याधिष्ठित शिक्षण

प्रस्तावना : एकविसाव्या शतकातील समाज हा केवळ राष्ट्रीय मर्यादांपुरता न राहता जागतिक स्वरूप धारण करत आहे. विविध देशांतील लोक शिक्षण, रोजगार, व्यापार आणि तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून परस्पर संपर्कात येत आहेत. यामुळे संस्कृती, भाषा, धर्म, जीवनपद्धती आणि मूल्यव्यवस्थांचा संगम घडत आहे. हा संगम जसा संधी निर्माण करतो, तसाच तो संघर्षालाही जन्म देतो. जातीय तणाव, धार्मिक असहिष्णुता, वांशिक भेदभाव आणि सांस्कृतिक वर्चस्ववाद या समस्या बहुसांस्कृतिक समाजात प्रकर्षाने दिसून येतात. अशा परिस्थितीत शांततापूर्ण सहअस्तित्व टिकवणे ही केवळ राजकीय किंवा कायदेशीर जबाबदारी नसून ती शैक्षणिक आणि नैतिक जबाबदारी देखील आहे. उच्च शिक्षण संस्था या समाजनिर्मितीची प्रयोगशाळा असतात. येथे घडणारे विद्यार्थी उद्याचे नेतृत्व घडवतात. म्हणूनच बहुसांस्कृतिक समाजात सहअस्तित्व निर्माण करण्यासाठी उच्च शिक्षणाची भूमिका अत्यंत निर्णायक ठरते. भारतीय संस्कृतीने जगाला दिलेली "वसुधैव कुटुंबकम्" ही संकल्पना आजच्या जागतिक संदर्भात अत्यंत उपयुक्त आहे.

व्याख्या : बहुसांस्कृतिक समाज (Multicultural Society)

''बहुसांस्कृतिक समाज म्हणजे असा समाज जिथे विविध भाषा,धर्म,जातीयगट,जीवनशैली,परंपरा आणि सांस्कृतिक मूल्ये एकत्र राहतात आणि परस्पर संवाद,आदर व सहकार्य यावर आधारित सहअस्तित्व टिकवतात''

सहअस्तित्व (Coexistence / Social Harmony)

''सहअस्तित्व म्हणजे समाजातील विविध गट, धर्म, भाषा आणि संस्कृतीच्या लोकांचा शांततेत, आदराने आणि परस्पर संवादाद्वारे एकत्र राहण्याची क्षमता''.

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

उच्च शिक्षण (Higher Education)

''उच्च शिक्षण म्हणजे माध्यमिक शिक्षणानंतरच्या शैक्षणिक अभ्यासक्रमाचा स्तर, ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांना तांत्रिक, वैचारिक, नैतिक आणि सामाजिक ज्ञान देऊन त्यांना जागतिक नागरिक बनवण्याचा उद्देश असतो''.

वसुधैव कुटुंबकम् (Vasudhaiva Kutumbakam)

"वसुधैव कुटुंबकम्" ही भारतीय तत्त्वज्ञानातील संकल्पना आहे, ज्याचा अर्थ "संपूर्ण पृथ्वी एक कुटुंब आहे" असा होतो. ही संकल्पना मानवी मूल्ये, सहिष्णुता, करुणा, न्याय आणि जागतिक बंधुत्व यावर आधारित आहे.

जागतिक नागरिकत्व (Global Citizenship)

जागतिक नागरिकत्व म्हणजे व्यक्तीचा विचार, दृष्टीकोन आणि कार्यक्षमता ही फक्त आपल्या राष्ट्रापुरती मर्यादित न राहता संपूर्ण मानवजातीसाठी जबाबदार असणे. यात सामाजिक न्याय, शांती, सहकार्य आणि सांस्कृतिक समज यांचा समावेश आहे.

मूल्याधिष्ठित शिक्षण (Value-based Education)

''मूल्याधिष्ठित शिक्षण म्हणजे शिक्षण प्रणाली जी विद्यार्थ्यांमध्ये नैतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक मूल्यांचा विकास करते आणि त्यांना जबाबदार, संवेदनशील आणि सशक्त नागरिक बनवते''.

सामाजिक सलोखा (Social Harmony)

''सामाजिक सलोखा म्हणजे समाजातील विविध गटांचा शांततापूर्ण सहअस्तित्व, परस्पर आदर, समानता आणि सामाजिक न्यायावर आधारित सहकार्य''.

बहुसांस्कृतिक समाज : संकल्पना व स्वरूप : बहुसांस्कृतिक समाज म्हणजे असा समाज जिथे विविध भाषा, धर्म, जातीय गट, परंपरा, जीवनशैली आणि सांस्कृतिक मूल्ये एकत्र नांदतात. असा समाज विविधतेने समृद्ध असतो, परंतु योग्य समन्वय नसेल तर तो तणावग्रस्त देखील बनू शकतो. विविधता स्वीकारणे, परस्पर सन्मान राखणे आणि सहअस्तित्वाची भावना जोपासणे हे बहुसांस्कृतिक समाजाच्या स्थैर्यासाठी आवश्यक घटक आहेत. आज भारतासह अनेक देश बहुसांस्कृतिक स्वरूपाचे आहेत. भारतात "एकता मध्ये विविधता" हे मूल्य परंपरेने स्वीकारले गेले आहे. तरीही सामाजिक तणाव, भेदभाव आणि असहिष्णुतेच्या घटना आढळतात. त्यामुळे बहुसांस्कृतिकतेचे व्यवस्थापन करण्यासाठी शिक्षणातून मूल्यसंवर्धन करणे अत्यावश्यक आहे.

"वसुधैव कुटुंबकम्" : तात्त्विक व सांस्कृतिक अधिष्ठान : "वसुधैव कुटुंबकम्" ही संकल्पना महाउपनिषदातून उद्भवलेली आहे. तिचा अर्थ संपूर्ण पृथ्वी हे एक कुटुंब आहे असा होतो. ही संकल्पना केवळ आध्यात्मिक नसून ती सामाजिक, नैतिक आणि सांस्कृतिक जीवनाला दिशा देणारी आहे. यातून परस्पर प्रेम, करुणा, सहिष्णुता, त्याग आणि समभाव यांसारख्या मूल्यांचा पुरस्कार केला जातो. या संकल्पनेचा गाभा असा आहे की मानवजात ही एक आहे आणि सर्व प्राणीमात्र परस्परावलंबी आहेत. आजच्या जागतिक समस्यांवर – जसे की युद्ध, दहशतवाद, पर्यावरणीय संकट, निर्वासित समस्या – यावर उपाय शोधण्यासाठी "वसुधैव कुटुंबकम्" हा दृष्टिकोन अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

उच्च शिक्षण आणि सहअस्तित्व : उच्च शिक्षण संस्थांचे कार्य केवळ शैक्षणिक ज्ञान देणे इतकेच मर्यादित नसून व्यक्तिमत्व विकास, सामाजिक जबाबदारी आणि मूल्यसंवर्धन हे देखील त्यांचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. बहुसांस्कृतिक समाजात सहअस्तित्व निर्माण करण्यासाठी उच्च शिक्षण खालील प्रकारे योगदान देऊ शकते

मूल्याधिष्ठित शिक्षण : अभ्यासक्रमात नैतिक मूल्ये, मानवी हक्क, सामाजिक न्याय, समता आणि "वसुधैव कुटुंबकम्" यांसारख्या संकल्पनांचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये व्यापक दृष्टिकोन विकसित होतो.

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

आंतरसांस्कृतिक समज : विविध संस्कृती, परंपरा आणि इतिहास यांचा अभ्यास केल्याने परस्पर आदर वाढतो. सांस्कृतिक देवाणघेवाण कार्यक्रम, आंतरराष्ट्रीय परिषद व चर्चासत्रे यामुळे विद्यार्थ्यांची दृष्टी व्यापक होते.

समावेशकता आणि समान संधी : उच्च शिक्षण संस्थांनी सर्व सामाजिक घटकांना समान संधी देणे आवश्यक आहे. समावेशक धोरणांमुळे सामाजिक समरसता वाढते.

शांतता शिक्षण : शांतता, संघर्षनिवारण आणि संवादकौशल्य यांचे शिक्षण दिल्यास विद्यार्थी मतभेद शांततेने सोडवण्यास सक्षम होतात.

उच्च शिक्षणातील बहुसांस्कृतिक दृष्टिकोन : आज अनेक विद्यापीठे बहुसांस्कृतिक अभ्यासक्रम राबवत आहेत. भाषा, साहित्य, समाजशास्त्र, इतिहास आणि तत्त्वज्ञान यांसारख्या विषयांतून विविध संस्कृतींचा अभ्यास केला जातो. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सहिष्णुता आणि सहअस्तित्वाची भावना रुजते.

सध्याची आव्हाने : बहुसांस्कृतिक समाजात सहअस्तित्व निर्माण करताना उच्च शिक्षणास अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो. अभ्यासक्रमांचे व्यापारीकरण, मूल्याधारित शिक्षणाचा अभाव, राजकीय हस्तक्षेप, डिजिटल दरी आणि सामाजिक असमानता ही प्रमुख आव्हाने आहेत. तसेच काही वेळा शिक्षण संस्था स्वतःच भेदभावाची केंद्रे बनतात, जे अत्यंत चिंताजनक आहे.

"वसुधैव कुटुंबकम्" आधारित उपाययोजना :

- अभ्यासक्रमात भारतीय ज्ञानपरंपरेचा समावेश
- आंतरसंस्कृतिक संवादाला प्रोत्साहन
- सेवा-अधिष्ठित शिक्षण (Community Engagement)
- नैतिक आणि मानवी मूल्यांवर आधारित शिक्षक प्रशिक्षण
- जागतिक नागरिकत्व शिक्षण (Global Citizenship Education)

विकसित भारत @2047 आणि बहुसांस्कृतिक सहअस्तित्व : विकसित भारताची संकल्पना केवळ आर्थिक प्रगतीपुरती मर्यादित नसून ती सामाजिक सलोखा, शांतता आणि मानवी मूल्यांवर आधारित आहे. बहुसांस्कृतिक समाजात सहअस्तित्व प्रस्थापित न झाल्यास शाश्वत विकास शक्य नाही. म्हणूनच उच्च शिक्षणाने "वसुधैव कुटुंबकम्" या संकल्पनेला केंद्रस्थानी ठेवणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष : बहुसांस्कृतिक समाजात सहअस्तित्व टिकवणे ही आजची मूलभूत गरज आहे. उच्च शिक्षण संस्था या प्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात. "वसुधैव कुटुंबकम्" ही संकल्पना उच्च शिक्षणाला मानवतावादी, समावेशक आणि शांततापूर्ण दिशेने नेणारी आहे. मूल्याधिष्ठित शिक्षण, आंतरसंस्कृतिक समज आणि सामाजिक जबाबदारी यांच्या माध्यमातून उच्च शिक्षण संस्थांनी सहअस्तित्वाची संस्कृती निर्माण केली, तर विकसित भारत @2047 चे स्वप्न निश्चितच साकार होऊ शकते.

संदर्भ :

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण – 2020

महाउपनिषद (Maha Upanishad)

भारत सरकार – विकसित भारत @2047 दृष्टिकोन

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

भारतीय ज्ञानपरंपरा : एक अभ्यास

Banks,J.A.(2015). Cultural Diversity and Education. Routledge.

UNESCO, Global Citizenship Education Reports, 2016.

Nussbaum, M. (2010). Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities.

Sen, A. (2006). Identity and Violence: The Illusion of Destiny.